

ΚΡΗΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Τὰ δημοσιευόμενα κατωτέρω ἐνθυμήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἰδίᾳ ἱστορίαν τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ εἰς ἄλλα ἐν Κρήτῃ συμβάντα (σεισμόν, λοιμὸν) κατὰ τὸν 18^{ον} καὶ 19^{ον} αἰ., ἀντεγράφησαν κατὰ τὸ ἔτος 1937 ἐκ δύο, ὥς κατωτέρω, ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης Χανίων, ἡ ὁποία δυστυχῶς κατεστράφη, ὥς γνωστόν, ὑπὸ πυρκαϊᾶς ἐξ ἐμπρηστικῆς βόμβας κατὰ τὰς πολεμικὰς κατὰ Μάϊον τοῦ ἔτους 1941 ἐπιχειρήσεις τῶν Γερμανῶν πρὸς κατάληψιν τῆς Κρήτης.

Τὰ βιβλία ταῦτα ἀνῆκον προηγουμένως εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Συλλόγου «Ἀπόστολος Τίτος», ἡ ὁποία ἀπὸ τοῦ ἔτους 1936 εἶχεν ἐνσωματωθῆ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην Χανίων, στεγαζομένην ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», εἰς ἣν εἶχον ἐπίσης συγχωνευθῆ αἱ βιβλιοθήκαι : τοῦ τελευταίου τούτου Συλλόγου, τοῦ Κρητικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου καὶ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Ἀντων. Γιάνναρη.

Α΄.

«ΣΥΜΕΩΝ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ κατὰ αἰρέσεων. Καὶ τῆς μόνης ὁρθῆς τῶν Χριστιανῶν ἡμῶν πίστεως. Τῶν τε ἱερῶν τελετῶν καὶ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας Διάλογος ΠΕΡΙ ΤΕ ΤΟΥ ΘΕΙΟΥ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ ΑΥΤῷ ΑΡΧΙΕΡΕΩΝ ΤΕ ΠΕΡΙ ΙΕΡΕΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΝΩΝ. ΚΑΙ ΤΩΝ ΩΝ ΕΚΑΣΤΟΣ τούτων σιολῶν περιβάλλεται.» κλπ.

«Ἐν ἔτει σωτηρίῳ : ,ΑΧΠΓ΄. Κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον
ΕΝ ΓΙΑΣΙΩ ΤΗΣ ΜΟΛΔΟΒΙΑΣ»

Ἐκ τοῦ βιβλίου τούτου, ἐσταχωμένου διὰ χαρτονίου καὶ διὰ δέρματος ἐξωτερικῶς, εἶχον ἀφαιρεθῆ τὸ ἐξώφυλλον καὶ τὸ τρίτον φύλλον ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἐν ἀρχῇ 14 ἄνευ σελιδώσεως φύλλων.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας (verso) ὄψεως τοῦ δωδεκάτου φύλλου, ἡ τοῦ 14^{ου}, εἰάν θεωρηθῇ τὸ βιβλίον πλήρες, συμπεριλαμβανομένων εἰς αὐτὸ καὶ τῶν ἀπεσχισμένων δύο φύλλων, ὑπῆρχον γεγραμμένοι αἱ ἀκόλουθοι δύο ἐνθυμήσεις, ὧν ἡ πρώτη δημοσιεύεται μὲ ὀρθογραφικὴν μεταγραφὴν.

α) Ἐν ἔτει χιλιοσιῶ ὀκτακοσιοσιῶ πέμπτῳ, ἐν τῇ εἰκοσιῇ πρώτῃ τοῦ Ἰουνίου ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς ἀρχιερατείας τοῦ κυρίου Ἰωά-

σαφ τοῦ πίκλην Παυλάκην, ἡμέρα δ', πρὸ τοῦ ἡλίου ἀνατείλαντος γέγονεν μέγας σεισμός καὶ δυνατὸς ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ Κρήτης· δι' οὗ καταδαφίσθησαν ἐν ταῖς πολιτείαις αὐτῆς καὶ τοῖς χωρίοις σπίνδια οὐκ ὀλίγα, ἰζαμία καὶ τζεφτιλίκια¹. ἐν δὲ κζ' τοῦ αὐτοῦ, ἡλίου ἔκλειψις μετρία καὶ ἐφήμερος. τῇ δὲ κθ' τῆς σελήνης, ἡ ὁποία ἐσκοτίσθη καθόλου ἀπὸ τὴν πρώτην ὥραν τῆς νυκτὸς μέχρι τῆς δ', ἡ δὲ γῆ ἐκλονεῖτο ἐκ τοῦ σειсмоῦ νύκτα τε καὶ ἡμέραν, μετρίως δὲ ἕως εἰς τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου· οὗ λυτρώσοι πάντας ἡμᾶς ὁ Κύριος.

β) Κατὰ τὸ ,αωλα' ἔτος τῇ η' Νοεμβρίου ἀνεβιβάσθημεν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερωσύνης τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ κισσάμου· καὶ ὑπῆρχον τριακοντούτης οὗτινος πέφυκεν τὸ παρόν. Ἀρτέμιος².

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις (recto καὶ verso) τοῦ δευτέρου φύλλου τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ὑπάρχει τυπωμένη ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, χρονολογουμένη «ἐν ἔτει ,αχγ' κατὰ μῆνα Μάρτιον ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως» εἰς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Ἰωάννην Δούκαν βοεβόδαν.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ὥας τῆς πρώτης σελίδος (recto) τοῦ φύλλου τούτου ἀναγράφεται: «ἰδιοκτησία Παρθενίου ἱερομονάχου τοῦ Κρητός.»

B'.

«Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΒΔΟΜΗΚΟΝΤΑ Ἐκ τοῦ ἐν Μόσχᾳ, ἀδείᾳ τῆς ἱερᾶς διοικούσης Συνόδου πασῶν τῶν Ρωσσιῶν, ἐκτυπωθέντος ἀρχαίου ἀλεξανδρινοῦ κώδικος, Μετατυπωθεῖσα ΕΥΔΟΚΙΑ ΜΕΝ ΚΑΙ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ» κλπ.

«ΑΘΗΝΗΣΙ», ΤΥΠΟΙΣ Χ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ

Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αων'.

Εἰς τὴν δευτέραν (verso) σελίδα τοῦ παραφύλλου τοῦ Δ' τόμου τοῦ, ὡς ἄνω, ἔργου, ἐσωτερικῶς τοῦ ἐκ χαρτονίου σταχώματος, ὑπάρχει καταγεγραμμένον βραχὺ χρονικὸν περὶ Κρήτης. Ἐκ τούτου, περιέχοντος γνωστὰς χρονολογίας περὶ συμβάντων ἐν τῇ νήσῳ, εἶχον τότε ἀντιγράψει τὸ κάτωθι μόνον χρονικὸν σημείωμα.

1718 Ἰουνίου 4 ἦλθε καὶ ἡ πανώλης.

Εἰς τὸ ἄνωτέρω ὑπ' ἀριθμ. Αα χρονικὸν ἀναφέρεται ἐπίσκοπος,

¹) Ἐπαύλεις, (λ. τουρκ. Çiftlik).

²) Τὸ ὄνομα Ἀρτέμιος ὑπάρχει ὡς ὑπογραφή.

ἀσφαλῶς ἐν Χανίοις, κατὰ τὸ ἔτος 1805 ὁ Ἰωάσαφ Παυλάκης, ὁ ὁποῖος ἄλλοθεν μοῦ εἶναι ἄγνωστος.

Τὴν Ἐπισκοπὴν Κυδωνίας μὲ ἔδραν τὰ Χανιά κατεῖχε τὸ 1777 ὁ Ἰωάσαφ ἀπὸ Χίου, ὅστις ὅμως κατόπιν παρητήθη³ καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1780 εἶχε πλέον ἀποβιώσει⁴. Τούτου ἱεροδιάκονος ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάσαφ, ὅστις μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου του πρῶην Κυδωνίας Ἰωάσαφ, ἔφυγεν ἐκ Κρήτης εἰς Πάτμον, ὅπου ἀνέλαβε τὴν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου «Ἑρμηνεία εἰς τὸ τέταρτον τῆς τοῦ Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ Γραμματικῆς καὶ Ἑκθεσις κατ' ἐρωταπόκρισιν τῆς κατ' αὐτὸν Γραμματικῆς, φιλοπονηθεῖσα χάριν τῶν φιλομαθῶν παρὰ Δανιὴλ μοναχοῦ Πατμίου τοῦ Κεραμέως, τῆς κατὰ Πάτμον Σχολῆς τῶν γραμματικῶν διδασκάλων κλπ.»⁵.

Ὁ Ἰωάσαφ οὗτος, ἱκανῆς μορφώσεως⁶, κατήγετο ἐκ Χανίων ὅπου καὶ εἶχε συγγενεῖς, ὥς τοῦτο φαίνεται εἰς ὑπὸ χρονολογίαν 23 Φεβρουαρίου 1786 ἐπιστολὴν Μαρινάκη τινὸς ἐκ Πάτμου πρὸς αὐτόν, δι' ἧς τὸν διαβεβαιώνει περὶ τῆς καταβολῆς τῆς πρὸς αὐτὸν ὀφειλῆς ἐκ 300 γροσίων τοῦ ἐπισκόπου **Κισάμου** εἰς τοὺς συγγενεῖς του ἐν Χανίοις καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ ποσοῦ τούτου κατόπιν πρὸς αὐτόν, ὅστις ὑπηρετεῖ τότε, τὸ 1786, ὡς ἱεροδιάκονος τοῦ μητροπολίτου Χαλκηδόνος εἰς Κωνσταντινούπολιν⁷.

³) Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἑλεγχος τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχιερατευσάντων ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1645—1898), Ἑλετ. Ἑτ. Κρητ. Σπουδῶν Γ' (1940) σ. 144, ἀρ. 8.

⁴) Εὐμενίου Φανουράκη, Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ἀποκείμενα ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. Κρητικά Χρονικά, ἔτ. 5' (1952) σ. 329 (παρατήρησις τοῦ κ. Μ. Μανοῦσακα).

⁵) Ἐνθ' ἀν., σ. 329.

⁶) Ὁ διδάσκαλος τῆς σχολῆς Πάτμου μοναχὸς Δανιὴλ ὁ Κεραμεὺς γράφει περὶ τοῦ Ἰωάσαφ ὅτι οὗτος «ἐζήτησε τὴν παιδείαν νύμφην ἀγαγέσθαι ἑαυτῷ» Ἐνθ' ἀν. σ. 329. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μαρινάκη πρὸς αὐτόν, τὸ 1786, ἐπιγράφεται: «Ἔ Τῷ λογιωτάτῳ ἐν Ἱεροδιακόνοις κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ τῷ Κρητὶ τῷ παρὰ τῷ ἀγίῳ Χαλκιδόνο, προσκυνητῷς, εἰς Κωνσταντινούπολιν». Βλ. ἔνθ' ἀν. σ. 332. Ἐνδεικτικὴ περὶ τῆς μορφώσεως καὶ τῆς θεολογικῆς καταρτίσεως τοῦ Ἰωάσαφ εἶναι προσέτι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ ἰδίου ἐπὶ δύο ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, εἰς ἣν δηλοῦται ὅτι παρέλαβε ταῦτα, ἀναχωρῶν ἐκ Κρήτης, ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τῆς ἐπισκοπῆς Κυδωνίας καὶ παρακαλεῖ, ὅπως μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπιστρεφούν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τῆς Ἐπισκοπῆς ταύτης διὰ νὰ μὴ κατηγορηθῇ ὡς ἱερόσυλος. (Βλ. Θεοδώρου Δ. Μοσχονᾶ), Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης (τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων) τόμ. Β', Ἀλεξάνδρεια 1946, σελ. 178 ἀρ. 504 καὶ 337 ἀρ. 1068. (Τὴν ὑπόδειξιν τῶν δύο τούτων εἰδήσεων ὀφείλω εἰς τὸν καθηγ. κ. Ν. Β. Τωμαδάκην, ὃν καὶ εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης).

⁷) Βλ. Εὐμενίου Φανουράκη, Ἐνθ' ἀν. σ. 332 βλ. καὶ ἀνωτέρω σημ. 6.

Πιστεύω ότι ό εκ Χανίων ιεροδιάκονος ούτος Ίωάσαφ ανήλθεν αργότερον εις τον θρόνον της Ήπισκοπής Κυδωνίας και ότι είναι ό αυτός με τον εις τό δημοσιευόμενον ανωτέρω χρονικόν Ίωάσαφ Παυλάκη, επίσκοπον Κυδωνίας κατά τό έτος 1805.

Ενδιαφέρουσαι επίσης είναι και αι εις την αυτην ενθύμησιν ειδήσεις περι του σεισμού τότε εν Κρήτη και των καταστροφών εξ αυτού προφανώς εις τα Χανιά. Περι του σεισμού τούτου αναφέρουν οι Νικ. Σταυράκης⁸ και Ελευθ. Πλατιάκης⁹ ότι συνέβη την 3 Ίουλίου του έτους 1805, κατά την ανατολήν του ήλιου κατά Σταυράκη και περι ώραν 04,05 κατά Πλατιάκη, και ότι εσημειώθησαν εις Χανιά εντός 8 λεπτών τέσσαρες σεισμικαί δονήσεις, ενω κατά την ενταυθα πληροφορίαν του χρονικού ό σεισμός ειχεν αρχίσει με καταστρεπτικάς δονήσεις την 21ην Ίουνίου.

Εκ της έτέρας υπ' αριθμ. Αβ ενθυμήσεως μανθάνομεν ότι ό επίσκοπος Κυδωνίας Αρτέμιος, όστις απεβίωσε τό 1846¹⁰, ανέλαβεν ως επίσκοπος Κυδωνίας και Κισάμου την 8ην Νοεμβρίου του έτους 1830. Τό σημείωμα τούτο, εκ του λόγου ότι τό όνομα Αρτέμιος υπάρχει εις αυτό ως υπογραφή, είναι αναμφιβόλως ιδιόγραφον του Αρτεμίου. Περι της χειροτονίας, ως φαίνεται, του Αρτεμίου τούτου κατά την, ως ανω ημερομηνίαν, 8 Νοεμβρίου, υπάρχει και τό ακόλουθον σημείωμα εις τό ημερολόγιον του Κωνσταντίνου Κοζύρη: «1830, Νοεμβρ. 8 *εχειροτονήσαμε τον άγιον τον Κυδωνίας (εις τα 1846 εκοιμήθη)*»¹¹.

Επι του Αρτεμίου τούτου φαίνεται ότι ή επισκοπή Κισάμου ειχεν ένωθῆ, προσωρινώς ίσως ενεκα χηρείας του θρόνου τούτου, μετά της επισκοπής Κυδωνίας, διότι, πλην του ότι ό Αρτέμιος όνομάζεται ένταυθα αρχιερέυς της επισκοπής Κυδωνίας και Κισάμου, και εις επιστελήν έτι του μητροπολίτου Ηρακλείας Διονυσίου προς τον μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον, υπό χρονολογίαν 14 Οκτωβρίου 1836, αναφέρεται περι «*του τε αγίου [Κυδω]νίας και Κισάμου*»¹².

Κατά τό χρονικόν Β', τό όποϊον προφανώς προέρχεται εξ αντιγραφής παλαιότερου βραχέος χρονικού, ένέσκηψεν ή πανώλης εις την Κρήτην την 4ην Ίουνίου του έτους 1718. Την χρονολογίαν ταύτην επιβεβαιώνει και έτερον χρονικόν εκ κώδικος της Ανδρου (Αγ. Νι-

⁸) Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης κλπ. Αθήνησι 1890, σ. 108.

⁹) Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ήμάς χρόνων. Κρητ. Χρον. έτ. Δ' (1950), σ. 491 - 92.

¹⁰) Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη ν, Ένθ' άν., σ. 145 και Μ. Γ. Παρλαμάν εις Κρητ. Χρον. έτ. Α' (1947) σ. 200.

¹¹) Βλ. Μ. Γ. Παρλαμάν, Ένθ' άν.

¹²) Εϋμενίου Φανουράκη, Ένθ' άν., σ. 275.

κολάου) αρ. 5, φ. 2α, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς συνετάχθη εἰς τὴν Κρήτην, καθόσον ἐκ τῶν 21 εἰς αὐτὸ χρονικῶν σημειωμάτων, τὰ 13 ἀφοροῦν εἰς συμβάντα ἐν Κρήτῃ. Εἰς τοῦτο ὑπάρχει ἡ εἵδησις : «1718, ἦλθεν θανατικὸν Ἰουνίου 16»¹⁸, ἡ ὁποία, ὥς ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ χρονικοῦ τούτου, πιστεύω ὅτι ἀναφέρεται εἰς τὴν Κρήτην.

Ἐν Ἀθήναις

ΓΕΩΡΓ. Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΗΣ

¹⁸) Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά. Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Κωνσταντίνου Ἀμάντου. (Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. Α', τευχ. 1ον, ἐν Ἀθήναις 1932, σ. 67 - 68 ἀρ. 40).